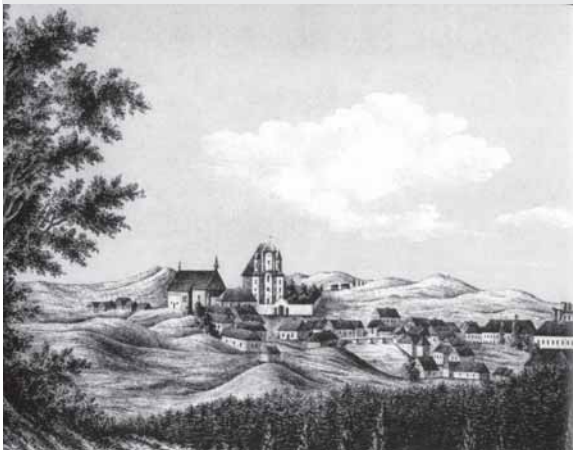


„SAVO NORU PRISIJUNGĖME...“

Žemaičių kunigaikštystės ir seniūnijos laikotarpis



ADOMAS BUTRIMAS



Žemaitijos seniūnijos pirmojo miesto – Kražių – panorama 1872 m.

1411 m. Torunės sutartimi Vytautas gavo valdyti Žemaitiją iki savo gyvos galvos, o 1422 m. Melno sutartimi Žemaitija visiems laikams pripažinta Lietuvos dalimi. Žemaitijos istorijai svarbi 1413 m. Vytauto Didžiojo privilegija žemaičiams. 1411–1412 m. įvardyti pirmieji Žemaičių seniūnai: Rumbaudas Valimantaitis Kęsgaila ir Mykolas Kęsgaila (1412). Jų giminė su neilgomis pertraukomis žemaičius valdė 120 metų (1412–1532). Paskutiniu metu žemaičių seniūnu (1783–1795) įvardytas Antanas Gelgaudas (Antoni Gielgud). Žemaičių seniūnija garantavo šiam kraštui ryškią administracinę autonomiją nuo 1411 (1413) iki 1795 m. – beveik keturis šimtmečius. Vytauto Didžiojo 1413 m. privilegiją 1441 m. patvirtino ir praplėtė Kazimieras Jogailaitis, o juo sekė ir kiti valdovai: 1492 m. – Aleksandras, 1507 m. – Žygimantas Senasis, 1545 m. – Žygimantas Augustas, 1569 m. – Henrikas Valua, 1588 m. – Žygimantas Vaza. Be teisės išsirinkti krašto seniūną, taip pat galėjo rinkti ir visus kitus pareigūnus, tarp jų ir tijųūnus, kaštelionus, seniūnijoje atsakingus už karinius reikalus, pakamarius, sprendusius žemės ribų bylas, žemių dalijimą įpėdiniams, vadovavusius paka-

mario teismui, karžūsus (vėliavininkus). Svarbiausia tai, kad pagal senąsias valdovų privilegijas Žemaitijai juos rinko Žemaičių seniūnijos bajorija, o Lietuvos didysis kunigaikštis ir Lenkijos ir Lietuvos karaliai tik tvirtindavo. Visose privilegijose privalėjo būti nurodyta, jog Žemaitija gera valia yra prisijungusi prie Lietuvos valstybės. Jie išlaikė savo medžioklės laisvę, savus teismus, teisę nestatyti naujų pilių ir nevykdyti jų priežiūros darbų, jei to nedarė anksčiau.

Lietuvos valdovų privilegijos Žemaitijai yra įdomus pavyzdys, kokių savivaldos privilegijų kaip svarbiausių XV–XVIII a. Žemaitijos bajorai reikalavo iš savo valdovų ir kurios, jų manymu, garantavo autonomiškumą, asmens ir krašto laisvės bei tradiciškai susiformavusį savitą krašto tvarkymo būdą bei Žemaičių priklausymo Lietuvos valstybei sąlygas. Jos labai svarbios ir žemaitiškojo identiteto bei savigarbos supratimui.

Svarbiausios Žemaitijai suteiktos privilegijos:

1. 1413 m. Vytauto Didžiojo privilegija;
2. 1441 m. Kazimiero Jogailaičio privilegija;
3. 1492 m. Aleksandro privilegija;
4. 1507 m. Žygimanto Senojo privilegija;
5. 1545 m. Žygimanto Augusto privilegija;
6. 1569 m. Henriko Valua privilegija;
7. 1588 m. Žygimanto Vazos privilegija.

Kokias esmines teises jos suteikė?

1. „Niekas negalys prikišti žemaičiams, kad jie kalaviju ir karu esą nugalėti, prijungti ir priversti paklusti.“
2. Kiekvienas vėlesnis valdovas turėjo patvirtinti, jog Žemaitija gera valia yra prisijungusi.
3. Medžioklės laisvės privilegija: ir toliau leidžiama laisvai medžioti, išskyrus Vytautui (vėliau ir kitiems valdovams) paskirtose vietose.
4. Nepajauti šieno Lietuvos didžiojo kunigaikščio laubai, jei Vytauto laikais nešienavo.
5. Nestatyti pilių ir nevykdyti jų priežiūros darbų, jei anksčiau to nedarė. (Iš pastarųjų reikalavimų dvelkia polinkis į konservatyvizmą.)
6. Už Nevėžio Lietuvos didžiojo kunigaikščio pareigūnai pasižadėjo nesuntinėti savo teismo antstolių.
7. Pasirinkti krašto seniūną, rinkti kitus pareigūnus.

Bene ryškiausia ir Žemaitijos istorijai svarbiausia – 1441 m. Kazimiero Jogailaičio privilegija: Žemaitija traktuojama kaip nuolatinė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dalis, o ne kaip pakraštėlis, kurį retkarčiais, reikalui esant, galima paaukoti. Negalima per giliai kištis į žemaičių vidaus reikalus. Joje nurodoma, kad žemaičiai savarankiškai renka Kazimierą savo valdovu ir kad šis, būdamas už senosios Lietuvos ribų (taigi ir Lenkijoje), atstovauja ne tik Vilniaus ir Trakų vaivadoms, Vilniaus vyskupui, bet ir Žemaitijos seniūnui. Kazimiero privilegija – politinis aktas, suteiktas dėl valstybės vidaus reikalų, o ne dėl užsienio politikos. Tai Vilniaus valdžios ir žemaičių aktas, rodęs, kad vidiniai santykiai vis dar yra komplikuoti, kad į žemaičių interesus nedera per daug kištis, kad jie griežtai laikosi tradicijų, susitarimų ir šios privilegijos svarba, išsaugant etnosą identitetą, ypač svarbi. Kartu teigiama, kad žemaičiai bajorai savarankiškai renka Kazimierą ir į juos negalima žiūrėti kaip į nugalėtą gentį.

Žemaičių seniūnija, Žemaičių kunigaikštystė buvo įforminta ir

(Nukelta į 18 p.)



Kražių kolegijos bažnyčios griuvėsiai ir pojęzuitinės mokyklos pastatai. XIX a.

(Atkelta iš 17 p.)

valstybės valdovo titule bei atskirame herbe. Daugelio Lenkijos ir Lietuvos valdovų tituluose net XVII a. (pvz., Jono Kazimiero) ir vėlesnių, pirmiausia jie įvardijami kaip Lenkijos karaliai, didieji Lietuvos kunigaikščiai, Rusijos, Prūsijos, Žemaitijos, o po to – jau daugelio kitų kraštų valdovai. Labai svarbią įtaką Žemaičių kunigaikštystės politiniame gyvenime turėjo ir bajorijos seimeliai, pirmą kartą susirinkę 1566 metais. Daugelis žymių Lietuvos ir Lenkijos šeimų atstovų – Gorskiai, Adamkavičiai, Gieniočiai-Pilsudskiai, Bilevičiai, Narutavičiai ir kiti yra buvę Žemaičių seimeliuose išrinktais vietiniais pareigūnais: seniūnais, tijūnais, kaštelionais, pakamariais, karūžais, Pilies ir Žemės teismų teisėjais, o svarbiausia, kad pagal senąsias valdovų privilegijas juos rinko Žemaičių bajorija. Tai garantavo autonomišką Žemaitijos savivaldą per visą Žemaičių seniūnijos egzistavimo laikotarpį (nuo 1411–1414 iki 1795 m.), t. y. beveik 400 metų. Žemaičių seniūnas po XVI a. vidurio Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės administracinės reformos tarp svarbiausių Lietuvos pareigūnų užėmė penktą vietą: 1) Vilniaus vaivada; 2) Vilniaus kaštelionas; 3) Trakų vaivada; 4) Trakų kaštelionas; 5) Žemaičių seniūnas.

Autonominis Žemaičių seniūnijos pavadinimas taip pat išliko Lenkijos ir Lietuvos valstybėje. XVI–XVIII a. visos vaivadystės (Lietuvos teritorijoje – 13) buvo vadinamos didžiųjų miestų ar geografinių sričių vardais, o Žemaitija išlaikė skirtingą pavadinimą – Žemaičių seniūnija, kuris pirmiausia reiškė etnosą vardą.

Itin svarbi Žemaičių savivaldą įtvirtinanti institucija – teismai. Žemaičių bajorija pageidavo savitos, skirtingos nei Lietuvos ir Lenkijos, teismų sistemos. Tą garantavo visos senųjų valdovų privilegijos Žemaitijai. Net apeliacijos Lietuvos didžiajam kunigaikščiui galėjo būti pateikiamos ne tiesiogiai, bet per seniūną. Žemaičių teismų jurisdikcija pagal Žygimanto Augusto privilegiją ėjo Nevėžio upe (pvz., per Česlovo Milošo gimtinę netoli Kėdainių), apėmė ir Užnemunę – ta teritorija ir laikoma rytine Žemaitijos riba.

Po 1564–1566 m. teismų reformos įsteigti du Žemaitijos teismai – Pilies ir Žemės. Taip buvo sukurtas iki šiol svarbiausias Žemaitijos istorijos archyvas – Pilies ir Žemės teismų knygos, iš viso 1 200 vienetų, o kai kurios iš jų turi apie 800–900 lapų. Retai ir didelė valstybė gali pasigirti turinti tokį archyvą. Jis svarbus ir daugeliui žymių Žemaitijos giminių, kurios šiandien gyvena Lietuvoje, Lenkijoje, pasklidusios visuose pasaulio žemynuose. Šios knygos saugomos Vilniaus universiteto rankraštyne ir Lietuvos valstybės istorijos archyve.

Pirmasis Žemaičių seniūnijos miestas buvo Kražiai, o pirmuoju

Žemaičių teismų miestu dar XVI a. 8 dešimtmetyje tapo Raseiniai, vėliau (1764 m.) įkurta dar viena teismų vieta – Telšiai, o nuo 1775 m. – ir Šiauliai. Žemaičių pilietinės brandos ir gana savarankiškos laikysenos pavyzdžių, įrodančių ypatingą vietą krašto istorijoje, savąjį identiteto suvokimą, yra daug, tačiau bene ryškiausia pilietinę brandą Žemaičių bajorija pademonstravo karuose su Švedija, ypač trečiame karo etape 1655–1660 m., garsiuoju „tvano“ laikotarpiu. Rusijos kariuomenei užėmus beveik visą Lietuvą, o Lietuvos magnatams Radviloms ir kitiems pasidavus Švedijai, Žemaitijos bajorija 1655 m. rugpjūčio 5 d. susirinko Raseiniuose, išsirinko karinę vadovybę, rugpjūčio 14 d. paskelbė visuotinį šaukimą ir 1656 m. pradėjo sukilimą prieš švedų įgulas. Susiformavo Žemaitijos pašauktinių kariuomenė ir pamažu, su reguliariosios kariuomenės pagalba, išstūmė švedus iš Žemaitijos. Šiuo atveju Žemaičių bajorija sugebėjo iškelti savo reikalavimus, suformuoti savo kariuomenę ir sėkmingai išvaduoti kraštą, nepasiduodami didžiųjų magnatų (pvz., Jonušo Radvilos) siekiams, pilietišškai suprasdami savo įsipareigojimus valdovui ir brangindami krašto laisvę parodė nemenkus diplomatinis sugebėjimus. Suprasdami, kad nederą skaldyti krašto jėgų mirtinos grėsmės akivaizdoje, nepasitraukė iš Radvilų stovyklos, bet sukūrė konfederaciją, išskėlė pilietiška brandžius reikalavimus: paskelbti jiems valdovo Jono Kazimiero laiškus ir leisti patiems nuspręsti, kaip atsakyti, reikalavo, kad savo apsilankymo tikslus paskelbtų rusų pasiuntinys, patys siūlėsi mokėti algas samdytinei kariuomenei; matydami tik vargą iš sąjungos su švedais, žemaičiai reikalavo ją nutraukti, net jeigu reikėtų stoti į ginkluotą kovą. Net ir nesulaukę pritarimo, savo tikslo siekė tol, kol galutinai išvijo priešus.

Iki pat XVII a. vidurio „tvano“ Žemaitija buvo etniškai vienalytė ir tik XVII a. vid.–XIX a. į ją atvyko kitų tautybių gyventojų. Kitataučiai, daugiausia žydai, koncentravosi augančiuose Žemaitijos miesteliuose (didesnių miestų iki pat XIX a. pabaigos Žemaitijoje nebuvo). XIX a. į įvairias Žemaitijos vietas, dažniausiai ten, kur buvo atimtos sukilimuose dalyvavusiųjų, vienuolynų ar bažnyčių žemės, buvo atvežta rusų kolonistų, bet daugelis jų greitai ištirpo tarp žemaičių, nors ir liko kelios jų parapijos, tuo tarpu miesteliuose didelę valdininkijos dalį sudarė kitataučiai. Stambių ir sparčiai didėjančių užsienio prekybos uostų (Liepojos, Klaipėdos) artumas leido Žemaičių valstiečiams patiems vežti prekes į juos, o tai stabdė Žemaitijos urbanizavimą ir kitataučių įsikūrimą jos miestuose ir miesteliuose. Net XVIII a. Žemaitija tebebuvo etniškai gana vienalytė: 90 proc. jos gyventojų, tarp jų ir beveik pusė bajorijos, buvo žemaičiai, ir surašymuose didžioji gyventojų dalis savo kalbą užsirašė žemaičių, kita dalis – lietuvių. Kauno gubernijoje net 6,7 proc. visų gyventojų užsirašė kilmingaisiais bajorais (žemaičiais) ir 93,3 proc. valstiečiais, o likusioje Lietuvos dalyje 51,6 proc. gimtąja laikė lenkų, 32,6 proc. – baltarusių, 10 proc. – rusų, 4 proc. – lietuvių kalbą. Vilniaus gubernijoje bajorų buvo 4,4 proc, Suvalkuose – tik 0,6 proc. visų gyventojų. Tai galėjo lemti, kad XVI a. etniškai vienalytės Žemaičių vyskupijos sostinė Varniai tapo ir visos Lietuvos atgimimo centru.

Žemaičių kanaaninkas Mikalojus Daukša iš lenkų kalbos jo išverstos „Postilės“ (1599) lenkiškai parašytoje „Prakalboje į malonųjį skaitytąją“ kalbą laikė svarbiausiu tautos požymiu ir jai paskyrė iškiliausius žodžius: „Ne ieties derlumu, ne drabužių įvai-

rumu, ne šalies gražumu, ne miestų ir pilių stiprumu laikosi tautos, bet daugiausia išlaikydamos savąją kalbą, kuri didina ir palaiko bendrumą, santaiką ir brolišką meilę. Gimtoji kalba yra bendrosios meilės ryšys, vienybės motina ir pilietiško tėvas, tėvynės sargas.“

Iš mozūrų kilęs Motiejus Strijkovskis (Maciej Strykowski), vyskupo Merkelio Giedraičio pakeltas Žemaičių vyskupijos kanauninku ir jo pavestas, parašė pirmąją Lietuvos istoriją „Kronika Polska, Litewska, Žmodzka“ (1582). Juos globojęs vyskupas Merkelis Giedraitis buvo tikrasis žemaičių krikštytojas, pastoracijos gimtąja kalba ugdytojas, pirmųjų lietuviškų knygų „Katekizmo“ ir „Postilės“ senojoje Lietuvoje leidėjas ir mecenatas. Manoma, kad jis yra vykdęs ir keletą administracinių Žemaičių vyskupijos reformų. Apie 1587 m., gerokai išaugus parapijų skaičiui, vyskupija buvo suskirstyta į tris dekanatus, jo įpėdinių 1622 m. – į keturis, o 1636 m. – į šešis. XVII a. viduryje Žemaičių vyskupijoje jau būta apie 70 bažnyčių, tai rodo, kad XVI a. pabaigoje ir XVII a. I p. visuotinė Žemaičių krašto christianizacija įgavo pagreitį. Tuo pačiu laikotarpiu formavosi ir Žemaitijos vienuolynų tinklas. Jėzuitų ir vyskupo veikla lėmė, kad padaugėjo vietinės kilmės katalikų dvasininkų ir tai leido 1594 m. Merkeliui Giedraičiui savo pranešime nuncijui Malaspina, o 1599 m. ir Mikalojui Daukšai konstatuoti: jau nebetrukstame nei tėvynės kalba kalbančių ganytojų, nei pamokslininkų. „Tėvynės kalba“ tampa vis reikšmingesnė, centruose ėmus formuotis bendrinės žemaičių kalbos idėjai. Įvairuojančiais dialektais buvo leidžiama daug literatūros, pirmiausia religinės.

Tai, kad daugelis gausiai Žemaitijos bažnyčiose aptinkamų religinių brolių XVIII–XIX a. knygų parašytos žemaičių kalba, kad Žemaičių kunigais ir vyskupais galėjo tapti tik mokantys vietinę kalbą, prekyba lietuviškomis ir žemaitiškais knygomis, taip pat ir spaudos draudimo laikotarpiu 1863–1905 m., rodo, kad buityje, bažnyčioje, daugelyje kitų visuomeninio gyvenimo sričių žemaičių (lietuvių) kalba buvo pagrindinė bendravimo priemonė, nors teismų knygos, dvarų dokumentai XVII–XVIII a. buvo rašomi lenku, o XIX amžiuje – ir rusų kalba. Bet tai buvo valstybės rašto kalbos, kiek didesnę įtaką galėjusios turėti tik miesteliuose ir dvaruose. Apie etninę XVII ir XVIII a. žemaičių savimonę kalbėti nelengva, bet tam tikras administracinis, kultūrinis ir visų pirma kalbinis išskirtinumas buvo tikrai juntamas ir atrodė, kad žemaičių kalba turi visas galimybes tapti bendrine Lietuvos kalba. Ypač tai atsiskleidė, kai Žemaičių vyskupijos ribos apėmė ir didelę pietų Latvijos teritorijos dalį – net Daugpilį, kai vyskupo Motiejaus Valančiaus laikais išaugo Varnių – svarbiausio Žemaitijos kultūrinio ir dvasinio centro – vaidmuo. Bet ta savimonė jau reiškėsi ir ankstesniais, dar Žemaičių seniūnijos laikais, nes Žemaitijos teismų ir dvarų administraciniuose knygose neretai pasitaiko įrašų, kad laiški siunčiami „į Lietuvą“ ir atsiunčiami „iš Lietuvos“, kad žmogus tarnavo „Maskvoje ir Lietuvoje“ ir t. t. Apie tam tikrą etninės savimonės egzistavimą XIX a. liudija ir gyventojų surašymo duomenys: beveik visi tuometinės didžiosios Žemaičių vyskupijos gyventojai užsirašė besą žemaičiai (pvz., net Panevėžio apskrityje). Svarbiausia data, žyminti Žemaičių seniūnijos, kunigaikštystės bei savivaldos pabaigą, – 1795-ieji metai, kai Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir bendra su lenkais valstybė – Abiejų Tautų Respublika – neteko politinės nepriklausomybės. Tačiau okupantas norėjo atrodyti kad ir



Žemaičių vyskupo Merkelio Giedraičio, vyskupo pareigas ėjusio 1576–1609 m., portretas

menko jo didžiulės imperijos pakraščio – Žemaitijos – valdovu. Simboliškai Žemaičių kunigaikščio titulas atsidūrė Rusijos caro titulų sąrašė.

1840 m. kartais dar oficialiai vartotas Žemaitijos pavadinimas buvo uždraustas. Tik žemutiniams luomams ir Žemaitijos bajorijai kraštas liko „buvusia Žemaičių kunigaikštyste“, o katalikiškose to meto maldaknygėse dar pasitaiko įrašų „mūsų kunigaikštija“, „Žemaičių seniūnija“, tuo tarpu garsiojo Žemaičių Kalvarijos Kryžiaus kelio, dar vadinamo Kalnais, giesmėse ir XX a. pradžioje tebegiedama: „Laiminga esi, žeme Kalvarijos... Tegu Žemaičių žemė linkminasi.“

Patekus carinės Rusijos sudėtin, nebeliko Žemaičių seniūnų, savivaldos, o atsiradęs pavadinimas Žemaičių žemė, imtas vartoti įvardyti kraštui, kuriame vyrauja žemaičių dialekta, taip ir nesiformavę į bendrinę žemaičių kalbą, nors pastangų tam būta (Giedriaus Subačiaus tyrinėjimai).



Varnių katedra (Šv. Petro ir Pauliaus bažnyčia). Danutės Mukienės nuotrauka. 2013 m.